

Ősz Sándor Előd¹

REFORMÁTOROK MŰVEI A NAGYSZEBENI BRUKENTHAL-KÖNYVTÁRBAN²

ABSTRACT

Works of the Reformers at the Brukenthal Library in Sibiu

The Brukenthal Library in Sibiu is home to one of the largest collections of historical books in Transylvania, with roots dating back to the 14th century. Today, it houses the largest collection of 16th century printed books in Romania. This study examines the works of 15 16th century Protestant theologians in the collection, comprising a total of 868 printed works in 526 volumes. Nearly two thirds (65%) of these are by Lutheran theologians, with the largest number of works belonging to Martin Luther (208), Philipp Melancthon (166) and Johannes Brenz (93). Almost two thirds of the printed works — 555 publications — were already in the possession of a Transylvanian owner before 1601. The study considers the place of acquisition and ownership of the volumes. The largest number of acquisitions were made by Transylvanian Saxon pastors and teachers; however, there is also a significant number of acquisitions by Hungarian pastors from Transylvania and Partium who studied in Wittenberg. A detailed study of each volume helps to reveal gaps in the biographies of their owners and their intellectual profile.

Keywords: reading history, Reformation, Transylvanian Saxons, private libraries

A nagyszebeni Brukenthal-könyvtár történetét Doina Nögler dolgozta fel több (német, román és magyar nyelvű) kisebb, az ismeretterjesztő és tudományos munkák határán mozgó cikkben. Ezekből tudjuk, hogy a gyűjtemény alapját Samuel Brukenthal bibliotékája képezi, amely az 1817-es alapításkor 15 972 kötetet szám-

-
- 1 Ősz Sándor Előd (PhD), református lelkipásztor, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet adjunktusa, az Erdélyi Református Egyházkerületi Levéltár levéltárosa. Kutatási területe: református iskola- és intézménytörténet, a reformátori teológia hazai elterjedése, könyvtörténet. osz.sandorelod@gmail.com
 - 2 A kutatást a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János-ösztöndíja (BO/00083/22/2) támogatta.

lált. A kancellár végrendeletében 36 000 forintot hagyott a könyvtár gyarapítására. A Brukenenthal-család férfiágának kihalása (1872) után a teljes gyűjtemény az Erdélyi Evangélikus Egyház tulajdona lett, felügyeletét a szebeni főlelkészből, a Fő-konzisztórium képviselőjéből, illetve a gyűjtemény igazgatójából álló kuratórium látta el.

A történeti értékű könyvállomány gyarapodása szempontjából kulcsfontosságú az 1879-es év, amikor egyesítették az ún. Kápolna-könyvtárral (Kapellenbibliothek). Utóbbi maga is gyűjtőkönyvtár, alapját a város könyvtára képezte, amelynek léte már a 14. század elején adatolható. A reformáció után ide került a feloszlatott domonkos kolostor bibliotékája is. 1592-ben Albert Huet (Hutter) királybíró a városi könyvtárat az evangélikus gimnázium könyvtárává nyilváníttotta. Az iskola valószínűleg korábban is rendelkezett valamilyen könyvállománnyal, amely így tovább gyarapodott. Ekkor helyezték el a nagytemplom közelében lévő Szent Jakab kápolnában, ahonnan nevét is kapta.³ A 16–17. század fordulóján – hagyomány vagy vásárlás útján – több jelentős magánkönyvtárral gyarapodott a bibliotéka: Lukas Ungler és Matthias Schiffbaumer püspökökével, Johann Bayer székbíróéval, illetve Albert Huet és Gallus Lutsch polgármesterekével. A 17. század közepén Peter Rihel és Andreas Oltard szebeni főlelkészek több száz kötetet tartalmazó tékái is a kápolnában őrzött gyűjteménybe kerültek. Ezen állományrészekről Gustav Gündisch és az említett Doina Nágler közölt értékes tanulmányokat.⁴ A könyvekbe a 18. században beírták a *Parx. Bib. Cib.* tulajdonosjegyet, és valamikor a 18–19. században első táblájuk belső felébe nyomtatott exlibrist ragasztottak *LIBER BIBLIOTHECAE GYM. CIBIN. A. C. felirattal*.

A 19. század végén ide került az Erdélyi Evangélikus Egyház káptalani könyvtára, illetve a megszüntetett jogakadémia gyűjteménye.⁵ 1948-ban a gyűjteményt államosították. 1990 után a Romániai Ágostai Hitvallású Evangélikus Egyház visszanyerte a gyűjtemény tulajdonjogát, ám továbbra is állami kezelésben maradt, közvetlenül a Művelődési Minisztérium fennhatósága alatt.

3 NÄGLER, Doina: A Brukenthal Könyvtár, Nagyszeben. *Aetas* 8(1993/3) 224.

4 GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Damasus Dürr (1585), in: Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1987, 340–350. GÜNDISCH, Gustav: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus, in Gündisch, *Aus Geschichte*, 351–362. GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens, Matthias Schiffbäumer (1547–1611), *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 15(1977/3), 463–478. GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet (1537–1607), *Korrespondenzblatt des Arbeitskreises für Siebenbürgische Landeskunde* 4(1974), 32–51. GÜNDISCH, Gustav: Die Bücherei des Hermannstädter Ratsherrn Johannes Bayer, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 13(1990/1), 23–34. GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bücherei des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Petrus Rihelius (1648) und seiner Söhne, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 15(1992/1), 41–62. GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bibliothek des Hermannstädter ev. Stadtpfarrens Andreas Oltard (1660) und seiner Familie, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 17 (1994/2), 121–143.

5 Nágler: A Brukenthal Könyvtár, 224–225.

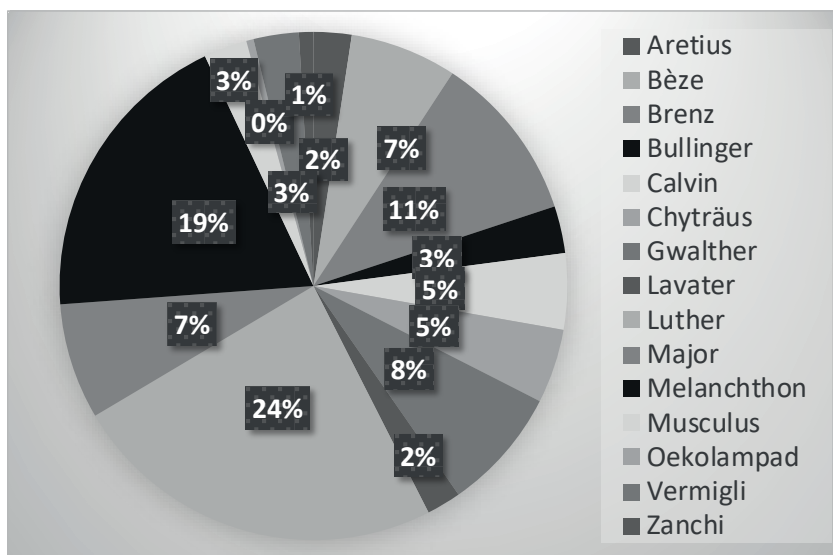
A könyvtár mintegy 8000 16. századi nyomtatványt őriz, ezzel az ország legnagyobb ilyen jellegű gyűjteménye. A marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár 2604, a Gyulafehérvári Batthyaneum hozzátétőlegesen 2100, a Kolozsvári Központi Egyetemi Könyvtár 1706 antikvát őriz. A szebeni könyvtár 16. századi állományrészét mennyiségben a Román Akadémia Kolozsvári Fiókjának Könyvtára közelítheti meg, ám (mivel nem kezelik külön a gyűjteményt, és az elektronikus katalógus is az építkezés fázisában van) nem ismerjük a korabeli nyomtatványok pontos számát.

Az impozáns antikvamennyiség okán az európai reformátorok munkáinak erdélyi elterjedését vizsgáló kutatásunk legjelentősebb állomásának, egyszersmind legnagyobb szakmai kihívásának tekintettük a kérdéses állományrész feldolgozását. Külön köszönettel tartozunk Alexandru Munteanu könyvtárvezetőnek és Radu Teuceanu könyvtárosnak önzetlen segítségnyújtásukért.

Kutatásunk során az alábbi tizenöt európai teológus 1601 előtt megjelent (részben vagy teljesen) teológiai munkáit vettük kézbe: *wittenbergi teológusok*: Martin Luther (1483–1546), Philipp Melanchthon (1497–1560), Georg Major (1502–1574); *lutheránus teológusok*: Johann Brenz (1499–1570), David Chyträus (1530–1600); *genfi teológusok*: Jean Calvin (1509–1564), Théodore de Bèze (1519–1605); *zürichi teológusok*: Peter Martyr Vermigli (1499–1562), Heinrich Bullinger (1504–1575), Rudolf Gwalther (1519–1586), Ludwig Lavater (1527–1586); *svájci teológusok*: Johannes Oekolampad (1482–1531), Wolfgang Musculus (1497–1563), Benedictus Aretius (1505–1574); *pfälzi teológus*: Girolamo Zanchi (1516–1590). (A nevezett szerzők más jellegű alakításait – tankönyv, világi történeti munka, krónika stb. – ebben a kutatásban nem vizsgáltuk, ugyanis azok – a teológiai munkákkal ellentétben – nem sorolhatók teológiai irányzathoz.)

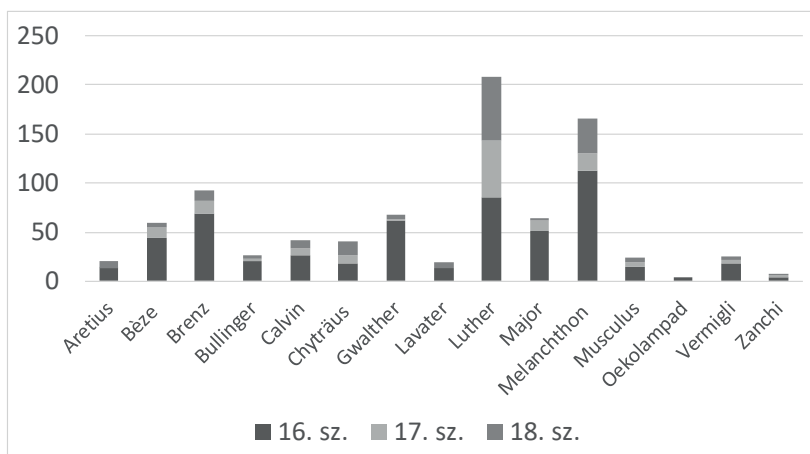
A könyvtárban a fent nevezett szerzők 868 munkáját vettük kézbe és írtuk le, összesen 526 kötetet. A különböző gyűjteményrészeket (a kolozsvári akadémiai könyvtárral vagy Teleki–Bolyai Könyvtárral ellentétben) itt nem őrzik külön, így a példányok provenienciájáról sem nyilatkozhatunk olyan egyértelműen, mint a fenti gyűjtemények esetében. Azt viszont kijelenthetjük, hogy a vizsgált kötetek tekintélyes része a Kápolna-könyvtárból, a gimnázium, illetve a Káptalan gyűjteményéből származik, Samuel Brukenthal tékájából meglehetősen kevés.

A 868 munkának közel kétharmadát (65%) teszik ki a lutheránus, és alig több mint egyharmadát a svájci teológusok írásai. A lutheránusok közül kiemelkedik Luther 208, Melanchthon 166 és Brenz 93 munkával, Georg Major 64 művét, és David Chyträus 41 kiadványát találtuk meg a gyűjteményben. A helvét hitvallású szerzők 296 munkája már jóval nagyobb szórást mutat: Legnagyobb számban – meglepően – Rudolf Gwalther kommentárjait találtuk, összesen 68 kiadványt, illetve Bèze 59, Calvin 42 írását. A további sorrend: Bullinger (25), Vermigli (25), Musculus (24), Aretius (21), Lavater (19), Zanchi (8) és Oekolampad (4). Lásd az alábbi ábrát:

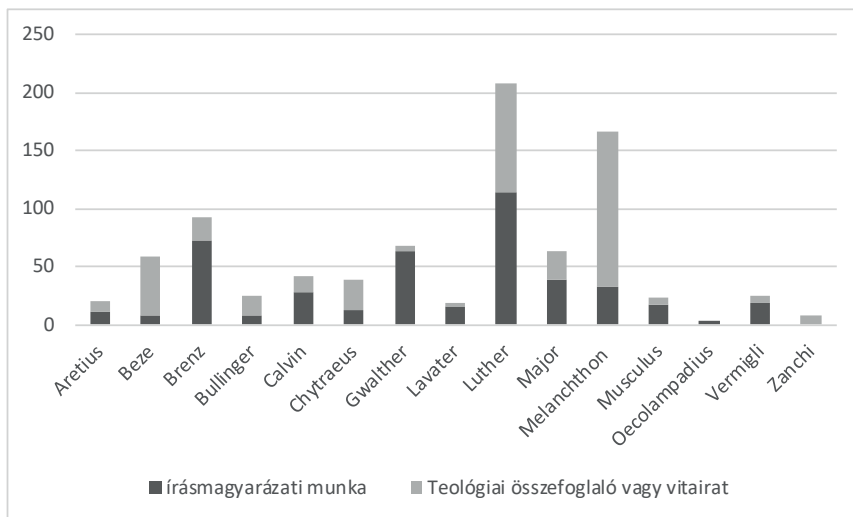
A kötetek közel kétharmada, 555 kiadvány már 1601 előtt Kárpát-medencei, elsősorban erdélyi tulajdonos tékájában volt, 139 kiadvány első ismert hazai tulajdonosa a 17. században tűnik fel, 179-é pedig a 18. században.

A 16. században hazakerült állományrészben már Melanchthon művei (116) vannak túlsúlyban, őt követi Luther (85), Brenz (69) és Gwalther (60). Amíg Luther Brukenthal-könyvtárban fellelhető műveinek nagyobb része csak a 17–18. században került Erdélybe, addig alig találunk olyan Gwalther- vagy Major-kötetet, amelyik nem a reformáció századában került haza. A további adatokat lásd az alábbi ábrán.

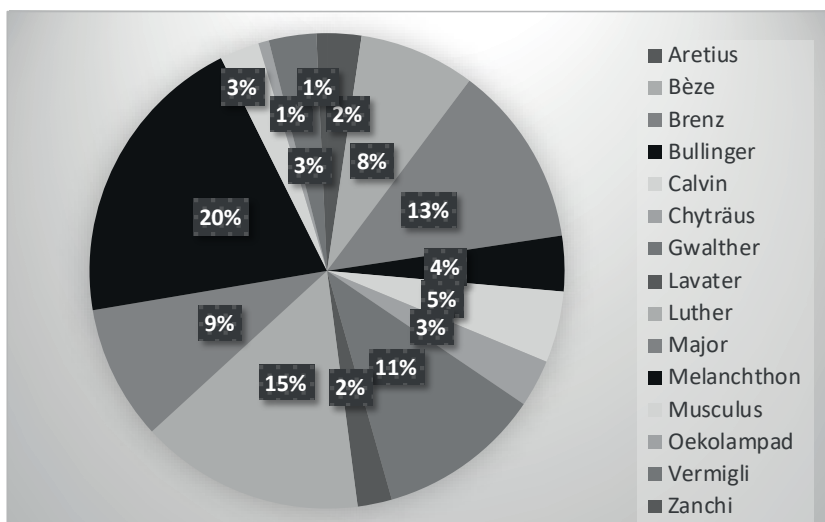
A történelmi erdélyi gyűjteményekhez hasonlóan a Brukenthal-könyvtárban is valamivel nagyobb az írásmagyarázati munkák aránya, mint a teológiai összefog-

lálóké. Bèze és Melanchthon esetében túlteng az összeoglalók száma, Chytraeus írásai között is több összefoglalót találtunk, Luthernél egyensúlyban van a két műfaj, a többi szerző esetében az írásmagyarázati munkák (kommentárok, illetve homíliagyűjtemények) vannak túlsúlyban. Lásd az alábbi ábrát.

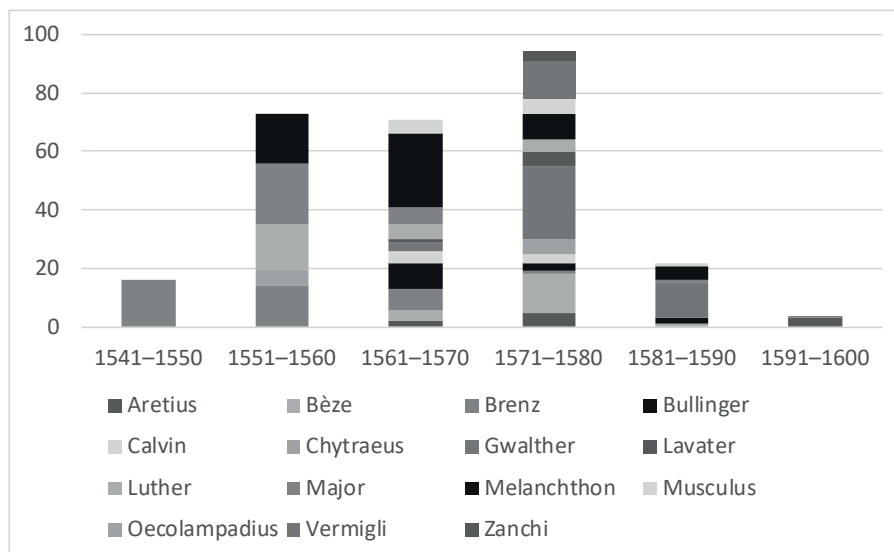
6. SZÁZADI KÖNYVTULAJDONOSOK, KÖNYVGYŰJTŐK

A 16. században Erdélybe került 555 reformátori nyomtatvány szerzők szerinti eloszlása nagy vonalakban megegyezik a vizsgált állományrész arányaival. Luther művei kisebb, Gwaltheréi nagyobb arányban vannak jelen.

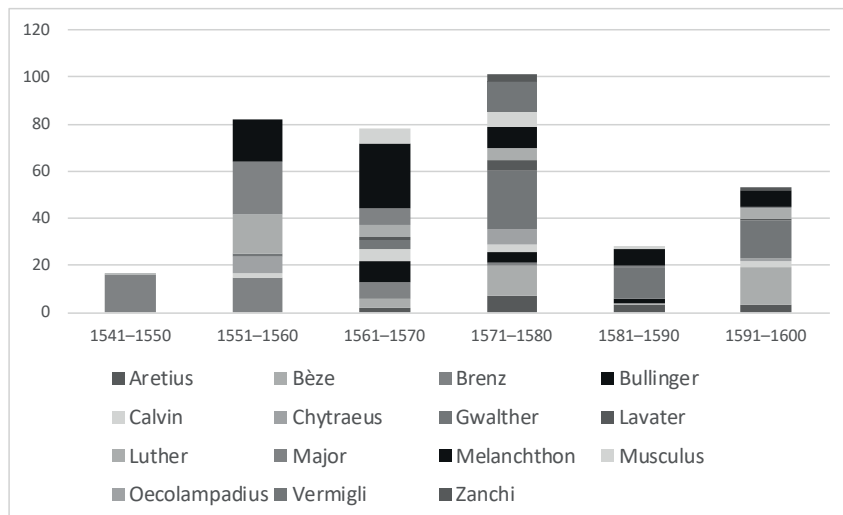
Az 555 nyomtatványban összesen 112 16. századi erdélyi szász tulajdonos bejegyzését azonosítottunk, jelentős részük lelkipásztor. (Nem számoltuk ezen tulajdonosok közé azon német possessorokat, akik Erdélyben vásárolták a könyvet, ám a könyvbejegyzésen kívül semmiféle adatot nem találtunk róluk.) Ezenkívül 30 16. századi magyar (nevű) tulajdonost is találtunk a gyűjteményben, többségük erdélyi vagy partiumi.

A kötetstáblán található dátált supralibrosok monogramjai feloldásának köszönhetően ismerjük 357 nyomtatvány beszerzési évét, közülük 278-at Wittenbergben vásároltak ott tanuló hazai diákok, a többi Odera-Frankfurtban, Heidelbergben és más egyetemek környezetében szerezték be. A mennyiség lehetőséget ad arra, hogy évtizedenkénti bontásban is vizsgáljuk a beszerzéseket. Az 1540-es évek beszerzései között kizárólag Brenz-kiadásokat találtunk, a következő évtizedben Georg Major, Luther, Brenz és Melanchthon műveit vásárolták elsősorban. Az 1560-as években a legnépszerűbb szerző Melanchthon, a wittenbergi teológusok mellett már megjelennek a helvét szerzők is, tíz év múlva viszont az utóbbiak kerültek többségbe. Az 1571–1580 között Erdélybe hozott 94 nyomtatvány közül 25 Gwalther, 13–13 pedig Bèze és Vermigli munkája. A wittenbergi egyetem teológiai karának tanárai ebben az időszakban meglehetősen nyitottak voltak a svájci teológia iránt,⁶ és ez a nyitottság tükröződik a diákok könyvbeszerzéseiben is. A század utolsó két évtizedében a wittenbergi könyvbeszerzések száma csökken, ez jelzi a peregrinációs irányok változását is. (Lásd az alábbi ábrát.)

6 KOHNLE, Armin – KUSCHE, Beate: *Professorenbuch der Theologischen Fakultät der Universität Wittenberg 1502 bis 1815/17*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2016, 236–246.

A wittenbergi egyetem lutheránus fordulata (1580, 1591)⁷ után megnőtt az odera-frankfurti egyetem erdélyi hallgatóinak száma.⁸ Ezt tükrözi az az adat, miszerint a reformáció századának utolsó két évtizedében a könyvbeszerzések száma csökkent, a wittenbergi vásárlásoké pedig az 1540 előtti szintre zuhant vissza. A legtöbb nyomtatványt Odera-Frankfurtban vásárolták az erdélyi és magyarországi diákok, elsősorban (évtizedenként hét-hét Melanchthon-mű kivételével) helvét teológusok írásait. (Lásd az alábbi ábrát.)

A vizsgált állományrészben talált legrégebbi – gyaníthatóan hazai – tulajdonos-bejegyzést Erasmusnak a Márk, illetve János evangéliumához, valamint Luthernek a Hóseás próféta könyvéhez írott kommentárjai kolligátumának⁹ hátsó tábláján találtuk. A három munkát 1526-ban köttette egybe bizonyos Michael Rorman. A családnév Erdélyben is előfordul, meglehetősen gyakori volt Beszterce vidékén, az ún. Nösnerlandban.¹⁰ 1565-ben Michael Kuntz szász-kézdi dékán igazolta, hogy bizonyos Sebastian Brandwein javait Michael Rorman segesvári szeszkereskedő

7 SZABÓ András: *Coetus Hungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 28–31.

8 SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992, 360.

9 ERASMUS, Desiderius: *In evangelium Marci praphrasis*, [Nürnberg, Johann Petreius, 1525] – VD16 E 3071 + Uő: *Paraphrasis in Evangelium secundum Ioannem*, Basileae, Ioannes Frobenius, 1523 – VD16 E 3344 + LUTHER, Martin: *In Oseam prophetam annotationes*, [Basel, Thomas Wolffius,] 1526 – VD16 B 3846 – Jelzete: V I 2365–2367.

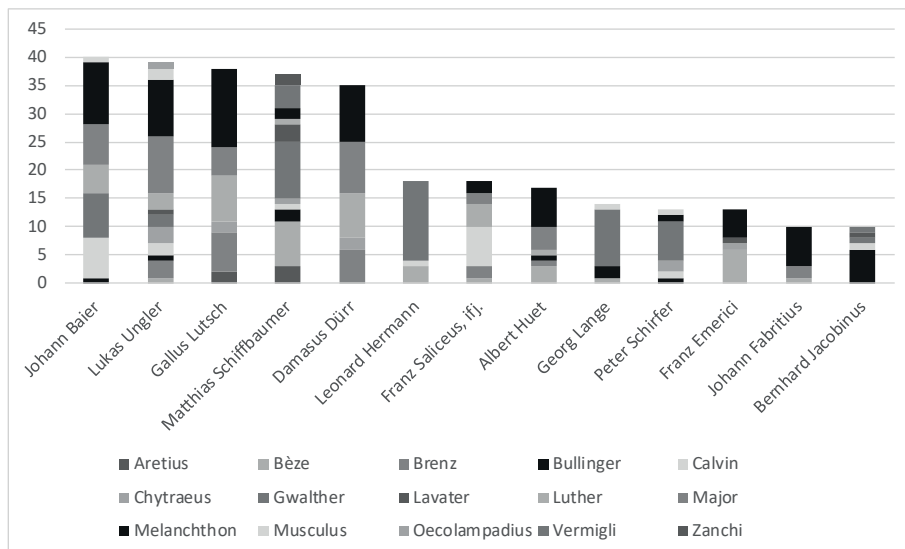
10 KISCH, Gustav: Vergleichendes Wörterbuch der Nösner (siebenbürgischen) und moselfränkisch-luxenburgischen Mundart nebst siebenbürgisch-niederrheinischem Orts- und Familiennamenverzeichnis sowie einer Karte zur Orientierung über die Urheimat der Siebenbürger Deutschen, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 33(1905–1906/1–4), 186.

osztotta el a város két prédikátorának jelenlétében, mert a főlelkész nem lehetett jelen.¹¹ Kérdés, hogy a két személy azonos-e, vagy rokonsági kapcsolatban áll-e egymással. Ha világi személy a tulajdonos, akkor sem zárhatjuk ki a teológiai könyv külföldi beszerzését vagy birtoklását. Mindenképpen erős a gyanúnk, hogy a legkorábban Erdélybe került, példányszinten ma is ismert reformátori munkával, a korai erdélyi reformáció igen ritka bizonyítékainak egyikével van dolgunk. [A kötetet 1555-ben Peter Auner nagyszebeni ötvös¹² birtokolta, 1559-ben Michael Pistoris későbbi talmácsi (?–1576–1578 mh.) lelkipásztoré¹³ lett.]

A reformáció az 1540-es években kezdett szélesebb körben terjedni Erdélyben. Ebből az időszakból is meglehetősen kevés könyvbeszerzés maradt fenn: Nikolaus Fuchs későbbi keresztényfalvi (1549–1556), és szászhermányi (1556–1569 mh.) lelkipásztor¹⁴ 1548-ban, keresztényfalvi hivatali utóda (1556–1560), Dominik Lucillus¹⁵ 1549-ben vásárolt Wittenbergben egy-egy Brenz-kolligátumot.¹⁶ Brenz Lukács evangéliumához írott kommentárjának szebeni példányáról¹⁷ sejtjük, hogy 1550 körül már Erdélyben volt, ugyanis Temesvár 1552-es meghódításáról találunk benne kortárs bejegyzést. (*Thomoswar expugnata 1552 Eode[m] anno germani ingressi in Transil[vania].*)

Jelen tanulmány kereteit messze túllépné a 112 16. századi szász könyvtulajdonos, illetve beszerzéseik bemutatása, ám a kutatás során kiderült, hogy az 1555, 16. században Erdélybe került nyomtatvány több mint fele, szám szerint 301 kiadvány 13 egyházi vagy világi személy könyvtárából került legkésőbb a 17. század legelején a szebeni iskola tékájába. Az alábbiakban ezen tulajdonosok reformátori műveit mutatjuk be. (Lásd az alábbi ábrát.)

- 11 Nagyszeben város és Szeben szék magisztrátusának levéltára a Román Nemzeti Levéltár Szeben Megyei Igazgatóságának kezelésében. Középkori oklevélgyűjtemény U V 712. Az oklevelet az arhivamediaevala.ro portál segítségével érték el 2025. február 14-én.
- 12 DÂMBOIU, Daniela: *Breasla aurarilor din Sibiu între secolele XV–XVIII*, Sibiu, Muzeul Național Brukenthal, 2008, 219.
- 13 WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen, I*, Köln–Weimar–Wien, Böhlau Verlag, 1998, 90.
- 14 Uo. 64.
- 15 Életrajzát lásd Uo. 83.
- 16 Fuchs kolligátuma: BRENZ, Johannes: *In Exodum Mosi commentarius*, Petrus Brubach, Halae, 1544 – VD16 B 7747 + Uő: *In Leviticum Librum Mosi commentarius*, Petrus Brubach, Francoforti, 1542 – VD16 B 7756 + Uő: *In librum Iudicum et Ruth commentarii*, Petrus Brubach, Halae 1544 – VD16 B 7761 + Uő: *Iob cum piis et eruditis commentariis*, [Petrus Frentzius], Halae 1546 – VD16 B 3081 + Uő: *In prophetam Amos expositio*, Petrus Brubach, Halae 1544 – VD16 B 7699. Jelzete: V III 0143–145. Lucillus kolligátuma: BRENZ, Johannes: *Evangelion quod inscribitur secundum Ioannem ... homiliis explicatum*, Petrus Frentius et Petrus Brubach, Halae 1545 – VD16 B 7598 + Uő: *Evangelion, quod inscribitur secundum Johannem undecim posteriora capita homiliis explicatum*, Petrus Frentius, Halae, 1548 – VD16 B 7599. Jelzete: V III 0470.
- 17 BRENZ, Johannes: *In evangelii, quod inscribitur secundum Lucam duodecim posteriora capita homiliae*, Petrus Brubach, Francoforti, 1540 – VD16 B 7730. Jelzete: V III 1016.

DAMASUS DÜRR (1535k.–1585) Botfaluban született, 1553-ban subscribált Brassóban, Wittenbergben (1558–1560) peregrinált, Szebenben (1561–1568) volt prédikátor és Kisapoldon (1568–1585) lekipásztor, élete végén esperes.¹⁸ Kézírtos prédikációgyűjteménye is fennmaradt. Gustav Gündisch szerint édesapja értelmiségi lehetett. 1558–1559-ben összesen 61 nyomtatványt vásárolt Wittenbergben, amelyeket 29 kötetbe kötöttetett.¹⁹ Ezek közül 21 kötetben található a vizsgált 15 reformátor munkája, szám szerint 35 nyomtatvány, kizárólag Wittenberghez köthető teológusok (Major, Melanchthon, Luther, Brenz és Chyträus) munkái. Könyvtárának jelentős része Gallus Lutsch szebeni városgazda (1590–1593), székbíró (1594–1599, 1601, 1604), és polgármester (1604–1615 mh.)²⁰ tékájába került. Ő 1607-ben ajándékozta könyvtárát a gimnáziumnak. Lutsch könyvtárának reformatori gerincét Dürr könyvei alkotják. Dürr néhány Major-kötete nem került a polgármesterhez, ám Lutsch máshonnan szerzett be két Aretius- és négy Melanchthon-művet.

LUKAS UNGLER (1526–1600) szászorboói (1561), szászsebesi (1562–1565), kelneki (1565–1567) és berethalmi (1567–1600) lekipásztor, a szász egyház hosszú ideig szolgáló szuperintendense (1572–1600) volt az, aki egyházát végleg elkötelezte a reformáció lutheri irányába.²¹ Könyvtárának nagy része halála után (1602-ben) a szebeni gimnáziumba került. A 94 kötetből 32, a 155 nyomtatványból 39

18 Wagner: *Pfarrer* 60.

19 Gündisch: *Die Bibliothek des Damasus Dürr* 342–350.

20 ZIMERMANN, Franz: *Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberamnte und Notare*, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 19(1884/3), 537–539.

21 Wagner: *Pfarrer* 105–106.

esett kutatásunk körébe.²² Tékájának bemutatandó része is ékes bizonyítéka széles körű teológiai műveltségének és európai kapcsolatrendszerének. A vizsgált 15 teológus közül 12-nek a munkái ott voltak a könyvespolcán, három, a 16. század legvégén alkotó helvét teológus, Aretius, Vermigli és Zanchi művei hiányoztak. Erdély-szintű vizsgálatunk végéhez közeledve kijelenthetjük, hogy ilyen sokszínű teológiai palettával egyetlen 16. századi hazai magánkönyvtárban sem találkozunk, az intézményi könyvtárakban is nagyon ritkán. Legnagyobb számban Melanchthon és a követőivel vitázó orthodox lutheránus Georg Major műveit azonosítottuk, mint a magánkönyvtár részét. Továbbá figyelemre méltó, hogy Ungler nemcsak két külföldi utazása során szerezte be könyveit, hanem folyamatosan gyarapította bibliotékáját. 1563-ban Georg Major wittenbergi professzor²³ köttette be és küldte el Unglernek Szászsebesre frissen megjelent prédikációs kötetét.²⁴ Brassóban őrzik azt a kolligátumot,²⁵ amelynek első darabja éppen a Majorral vitázó filippista teológus, Abdias Praetorius²⁶ megigazuláról szóló műve. A nyomtatványt a szerző küldte ugyancsak 1563-ban Unglernek. (*Clariss[imo] viro d[omi]n[o] M[agistro] Lucae Ungleich Abdias Praetorius.*)

A régi szebeni patríciuscsaládból származó JOHANN BAYER 1592-től városi tanácsos, 1595-től osztóztatóbíró, 1599–1600-ban székbíró volt, 1601-ben halt meg. Könyvtárát 1598-ban adományozta a gimnáziumnak. Gustav Gündisch a bibliotéka 121 kötetét tárta fel és ismertette.²⁷ Ebben az állományban 40 reformátori művet találtunk 28 kötetben, tehát az adomány csaknem negyede vizsgálódási körünkbe tartozik. Minden kötetbe – általában az első táblára – bejegyezték a következő feliratot: *Ex legato nobilis ac Circumspecti D. Ioan. B.28 iurati civis Cibineien Ao. 98 14 May.* A könyveknek általában nem Bayer volt az első tulajdonosa, többnyire Wittenbergben tanult lekipásztorok gyűjteményéből szerezte őket. A vizsgált kötetek meglehetősen arányosan oszlanak meg a wittenbergi és a helvét reformáció szerzői között.

A 30 reformátori műnél többet tartalmazó – szebeni gimnáziumba került – magánkönyvtárak sorában az utolsó MATTHIAS SCHIFFBAUM (1547–1611) nemesi

22 Gündisch: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek 351–362.

23 Életrajzát lásd: Kohnle–Kusche: *Professorenbuch* 134–137.

24 MAJOR, Georg: *Sexta et ultima pars homiliarum in Epistolas, Witebergae, Joannes Lufft, 1563 – VD16 M 2043.* Jelzete: V I 172. A dedikációs felirat: *Clarissimo Viro Domino M[agistro] Lucae Francke, pastori Ecclesiae civitatis Millembach in Transylvania dono misit in Symbolum amoris Anno 1563 Georgius Maior S[anctae] Theologiae D[octo]r.*

25 PRAETORIUS, Abdias: *De iustificacione explicatio et confessio, Francofordiae, [Johann Eischorn], 1563 – VD16 P 4603 + MELANCHTHON, Philipp: Definitiones multarum apellationum, quarum in ecclesia usus est, Witebergae, [Haeredes Petri Seitzii], 1554 – VD16 M 2929.* Lelőhelye és jelzete: A brassói Honterus-Gimnázium könyvtára a Román Nemzeti Levéltár Brassó Megyei Igazgatóságának kezelésében: I 985–986.

26 Életrajzát lásd: <https://www.deutsche-biographie.de/sfz97076.html#adbcontent> – 2025. február 25-i megtekintés.

27 Gündisch: Ratsherrn Johann Bayer 23–34.

28 Johann Baier – lásd fent.

(1587–?), kisselyki (1592), medgyesi (1598–?) és berethalmi (1601–1611) lelkipásztoré, aki 1601-től haláláig a szászok püspöke volt.²⁹ Gustav Gündisch a 17. századi lutheránus egyháztörténetírás nyomán kriptokálvínistának tartja. Könyvtárából 65 kötet (benne 117 nyomtatvány) maradt fenn a szebeni iskola gyűjteményében.³⁰ Ennek közel harmada, 37 kiadvány (19 kötetben) a vizsgált 15 teológus írása. Egy-egy Chyträus- és Luthher-mű, illetve két Melanchthon-kiadvány kivételével mindenik a reformáció svájci irányzatához tartozó szerző műve: Gwalther (10), Bèze (8), Vermigli (4), Aretius (3), Lavater (3), Bullinger (2), Zanchi (2) és Calvin (1).

A kisebb magánkönyvtárak sorában elsőként említjük a SALICEUS-CSALÁD tékájának reformatori műveit. Idősb Franz Saliceus Szebenben született, Wittenbergben (1538) tanult, majd Berethalomban (1546–1567 mh.) szolgált lelkészként.³¹ Az ő könyvtárából két-két Brenz-, illetve Luther-művet ismerünk. Melanchthon *Loci praecipui theologici* című munkájának 1559-es kiadását³² a megjelenést követő évben kötötték be számára, az első tábla belső részére a szerző írt dedikációt egykori tanítványának. A berethalmi lelkész idősebb fia, Johann 1563-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, 1573–1577 között Tábláson volt lelkész.³³ Ő örökölte édesapja könyveinek egy részét, valamint egy-egy saját beszerzésű Melanchthon- és Brenz-művet ismerünk könyvtárából. Öccse, ifjabb Franz 1570-ben tanult a reformáció fővárosában, rövid ideig Berethalomban lett iskolamester, 1573-ban keresztyénységi papságra ordinálták, de nem sokkal ezután meghalt.³⁴ Az apai örökséget Wittenbergben gyarapította: két Luther- és két Major-mű mellett hét Calvin-kommetárt és Bèze traktátusgyűjteményét is beszerezte,³⁵ tehát hatással volt rá a „kriptokálvínista” tanári kar. Könyvtárának a Brukenenthal-gyűjteményben található része előbb Johann Bayerhez került, majd az ő gyűjteményével a kápolna bibliotékájába.³⁶

ALBERT HUET (1537–1607) szebeni királybírónak (1577–1607) fontos szerepe volt a gimnáziumi könyvtár fejlesztésében, ezenfelül 140 (azonosítható) nyomtatványt tartalmazó könyvtárát is erre a gyűjteményre hagyta.³⁷ Ebben a gyűjte-

29 Wagner: *Pfarrer* 97.

30 Gündisch: Die Bibliothek des Superintendenten ... Matthias Schiffbaumer 363–378.

31 GÜNDISCH, Gustav: Franz Salicaeus. Ein Beitrag zur Reformationsgeschichte Siebenbürgens, in Gündisch, *Aus Geschichte*, 257–274.

32 Melanchthon, Philipp: *Loci praecipui theologici*, Lipsiae, haeredes Valentini Papae, 1559 – VD16 M 3662: Jelzete: V II 461.

33 Wagner: *Pfarrer* 96.

34 Uo. 95.

35 Ósz Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora-újkorai Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 47.

36 Gündisch: Ratsherrn Johann Bayer 26.

37 GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Sachsen grafen Albert Huet 32–51.

ményben 17 reformátori munkát találtunk, legnagyobb számban Melanchthon (7), Major (4) és Bèze (3) műveit.

Három, a 16. század utolsó harmadában működő lelkész könyvtárából találtunk 15 körüli reformátori művet a Brukenthal-könyvtárban: A brassói PETER SCHIRFER 1574-ban subscribált Brassóban, Wittenbergben (1578) peregrinált, Brassóban (1580–?) és Szebenben (1585) volt rektor, majd Keresztényszigeten (1585–1587 mh.) lelképásztor.³⁸ Könyvtárának kilenc kötete 13 reformátori művet őriz. (Supralibrosa P S C. Az említett kilenc corpus mellett könyvtárának hat kötete ismert a Kolozsvári, Marosvásárhelyi és Zilahi Református Kollégiumok, illetve a Nagyszebeni Református Egyházközség könyvtáraiban.) A lessesi Georg Lang 1577-ben subscribált Brassóban, Wittenbergben (1581–1584) peregrinált, további sorsa ismeretlen.³⁹ Hazatérésének egyetlen jele az a hat kötet, amely 14 reformátori munkát tartalmaz. (Supralibrosa: G L S.) A riomfalvi LEONARD HERMANN (1567–1605) Odera-Frankfurtban (1591–1596) peregrinált, ott szerzett doktori címet, Szebenben (1598) volt rektor, majd Szentersébeten (1599–1605) lelképásztor.⁴⁰ Könyvtárából 18 reformátori munka maradt fenn 10 kötetben. (Supralibrosa: L H.) Mindhárom gyűjteményrész sajátja, hogy elsősorban helvét teológusok munkái találhatók meg benne, közülük is kiemelkedik Rudolf Gwalther: Hermann könyvtárából tizennégy, Langéból tíz, Schirferéből hét bibliakommentárja maradt ránk.⁴¹

A berethalmi BERNHARD JACOBINUS (1530 k.–1602) Wittenbergben (1564) peregrinált, Felsőidecsen (1573 k.) volt prédikátor, majd unitárius hitre tért, Kolozsváron lett kántor (1574–), kollaborátor és prédikátor. Számos alkalommal – egyházi vagy politikai ügyben – megfordult Lengyelországban.⁴² Könyvtára szétszóródott, három kötete került a látóköreinkbe Szebenben, ezek kizárólag helvét teológusok: Bullinger, Calvin, Gwalther, Lavater és Vermigli műveit tartalmazzák.

A százas nagyságrendben mérhető százsz könyvtulajdonosok mellett feltűnik számos erdélyi és partiumi magyar (református) értelmiségi, elsősorban wittenbergi diákok.

Luther Galata levélhez írott kommentárjának⁴³ végén az alábbi bejegyzés olvasható: *Liber Joan[n]is Petky fo. 1. emit a filipo an[n]o do[mi]ni 1547.* Abból a korból nem ismerünk egyetlen PETKI JÁNOS nevű értelmiségit vagy főembert sem (az azonos nevű kancellár 1572-ben született, felmenői között nincs János nevű⁴⁴).

38 Wagner: *Pfarrer* 98.

39 Uo. 121.

40 Uo. 78.

41 A jelenségre felhívja a figyelmet Dankanits Ádám is. DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974, 44–46.

42 Szabó–Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 33.

43 LUTHER, Martin: *In epistola S. Pauli ad Galatas commentarius*, Vitebergae, [Johannes Lufft], 1538 –VD16 B 5082. Jelzete: V I 808.

44 KÓVÁRI László: *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, Barráné és Stein bizománya, 1854, 204.

Az eladó éppen olyan rejtélyes: Wittenbergben Melanchthont gyakran emlegették keresztnevéen (lásd a „filippista” megnevezést), időnként maga is „manu Philippi”-ként írt alá.

ALBANI CSIRKE GYÖRGY Debrecenből ment Bécsbe (1552–1553–?), majd Wittenbergbe (1559–1561) tanulni, utóbbi helyen Melanchthon házában lakott. 1564-ben a Magyar Kamara titkáráként Erdélybe, majd Konstantinápolyba ment követségbe, az Oszmán Birodalom fővárosában halt meg 1565-ben.⁴⁵ Wittenbergi kapcsolatrendszerének bizonyítéka az a kolligátum,⁴⁶ amelyet Matthias Gunderamus (1529–1564) a wittenbergi egyetem filozófia karának tanára (1553–1560), dékánja (1559–1560), majd creilheimi lelkész és szuperintendens (1560–1564), Lukas Cranach unokatestvére⁴⁷ ajándékozott neki.

A 16. század végéről három erdélyi esperes wittenbergi könyvbeszerzése lapult a gimnázium polcain: DEBRECENI TANKÓ MIKLÓS gyulafehérvári rektor⁴⁸ 1589-ben GEMMEUS MÁTÉ alvinci lelkésznek és fehérvári esperesnek⁴⁹ ajándékozta Bèzenek az 1586-ban az elzászi Montbéliard-ban tartott lutheránus–kálvinista kollokviumról írott vitairatát,⁵⁰ amelyet feltételzésünk szerint még wittenbergi tanulmányai idején, 1588-ban vásárolt. Musculus zsoltárkommentárja⁵¹ a 16. század utolsó évtizedében kerülhetett PAKSI JÁNOS magyarói (1587) és marosszentkirályi (1599–1600. jún. 26. mh.) lelkész, marosi esperes⁵² birtokából BARANYAI PETERDI ANDRÁS mezőszavai (1593) lekipásztörébe.⁵³ 1592-ben – wittenbergi (1592) vagy heidelbergi (1592) tanulmányai idején – KÁLLAI MÓZES későbbi mezőtelegi (1597–?) és felvinci (?–1632–?) lekipásztör, enyedi esperes⁵⁴ beköttette Bèze Újszövetség-magyarázatát.⁵⁵ A kötetet 1632-ben Csulai György későbbi erdélyi püspöknek ajándékozta.

45 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 86.

46 MELANCHTHON, Philipp: *Formae praecationum piarum*, Witebergae, haeredes Georgii Rhaw, 1560 – VD16 M 2342 + MELANCHTHON, Philipp – GUNDERAMUS, Matthias: *Oratio de ecclesia Christi*, Witebergae, haeredes Georgii Rhaw, 1560 – VD16 M 3776 + PRAETORIUS Abdias: *De phrasibus ebraeis commentariolus*, Vitebergae, Johannes Lufft, 1561 – VD16 P 4617 + MAJOR, Georg: *Enarratio trium insignium psalmodum*, Witebergae, Johannes Lufft, 1559 – VD16 M 2032. Jelzete: V I 1004–1006.

47 <https://rag-online.org/datenbank/abfrage.p/0.m/embed.v/viewer.p%7C17%7C4%7Cobject%7C46-2237666> – 2025. március 2-i megtekintés.

48 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 126–127.

49 Uo. 145.

50 BÈZE, Théodore de: *Ad acta colloquii Montisbelgardensis ... responsionis pars altera*, Genevae, Johannes le Preux, 1588 – GLN-3293 + Uő: *Ad acta colloquii Montisbelgardensis ... responsionis pars prior, editio secunda*, Genevae, Johannes le Peux, 1588 – GLN-3292. Jelzete: V II 19.

51 MUSCULUS, Wolfgang: *In sacrosanctam Davidis psalterium commentarii*, Basileae, [Joannes Hervagius, 1551] – VD16 ZV 1677. Jelzete: V III 3.

52 EBER, Paul: *Calendarium historicum*, Vitebergae, Johannes Crato, 1573 – VD16 E 20. Lelőhelye és jelzete: A Román Nemzeti Könyvtár Batthyaneum fiókkönyvtára Hung XIII. 62. p. 217.

53 SZABÓ T. Attila: Levéltári adatok XIV – XIX. századi egyházi tisztségviselők személyének ismeretéhez, *Református Szemle* 33(1940/12), 186.

54 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 158.

55 BÈZE, Théodore de: *Testamentum novum cujus graeco contextui respondent interpretationes duae. 4a ed.*, [Genevae, Jacques Chouet – Henri Estienne], 1588 – GLN-3297. Jelzete: V III 532.

A 16. századi könyvtulajdonosok között továbbá számos partiumi és hódoltsági lelkipásztort találtunk. SZEGEDI GERGELY debreceni lelkész⁵⁶ 1559-ben kapta ajándéka Calvin Ézsaiás, illetve a tizenkét kisprófeta könyvéhez írott kommentárjainak kolligátumát.⁵⁷ KOPÁCSI GYÖRGY drávaszögi peregrinus, aki 1576-ban lelkipásztorként vett részt a hercegszőlősi zsinaton,⁵⁸ 1564-ben Melanchthon és Chyträus műveinek kolligátumát⁵⁹ szerezte be. MISKOLCZI CSÜLYAK JÁNOS sátoraljaújhelyi (1567–1572) rektor, tolcsvai (1572–1578) és olaszliszkai (1578–1584 mh.) lelkipásztor Wittenbergből hozta haza 1567-ben⁶⁰ Musculus egyháztörténeti szöveggyűjteményét.⁶¹ DERECSKEI JÁNOS felsővadászi lelkipásztor 1573-as wittenbergi tartózkodása idején⁶² köttette egybe Luther és Bullinger prédikációs köteteit.⁶³ TÚRI CZAKÓ JAKAB váradi prédikátor⁶⁴ 1566-ban Calvin Józsue könyvéhez írott kommentárját, az 1570-es években Calvin és Gwalther egy-egy művének kolligátumát birtokolta.⁶⁵ KÁROLYI JÁNOS porcsalmi (1588), csegöldi (1590), rozsályi (1591–1593), és bükkábrányi (1594) lelkipásztor 1576-ban Wittenbergben vásárolta meg⁶⁶ Bullinger *Sermonum*ának és Musculus *Loci communes*ének kolligátumát.⁶⁷

Találtunk olyan köteteket is, amelyek gazdájuk itthoni működésének kizárólagos bizonyítékai. Köttetők tulajdonosaikat ismerjük ugyan a wittenbergi egyetem, illetve magyar bursa beiratkozási anyakönyvéről, ám további életrajzi adatokkal nem rendelkezünk róluk. BATIZI ISTVÁN 1551-ben iratkozott be a reformáció fővárosának egyetemére,⁶⁸ a következő évben két Luther-kommentárt köttetett egy-

56 Életrajzát lásd: Bucsay Mihály: *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban*, Budapest, Balás László, 1945.

57 CALVIN, Jean: *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, Joannes Crispinus, 1559 – GLN-416 + Uő: *Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, Joannes Crispinus, 1559 – GLN-433. Jelzete: V III 611–612.

58 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 179.

59 MELANCHTHON, Philipp: *Examen eorum, qui audiuntur ante ritum publicae ordinationis*, Lipsiae, Johannes Rhamba, 1563 – VD16 M 3933 + CHYTRÄUS, David: *Regulae vitae*, Lipsiae, [Petrus Sickius], 1563 – VD16 C 2739 Jelzete: V I 1920–1921.

60 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 194.

61 MUSCULUS, Wolfgang: *Ecclesiasticae historiae auctores*, Basileae, Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopus, 1562 – VD16 E 4281. Jelzete: V III 545.

62 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 131.

63 LUTHER, Martin: *Thesaurus explicationum*, Francofurti, Thomas Rhebartus et Sigismundus Feierabent, 1566 – VD16 L 3512 + BULLINGER, Heinrich: *Sermonum decades*, Tiguri, Christophorus Froschauerus, 1567 – VD16 B 9699. Jelzete: V III 242–243.

64 Életrajzát, illetve a halál körüli vitás kérdéseket lásd: Szabó: *Coetus Ungaricus*, 265–266.

65 Ósz: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, 41–42.

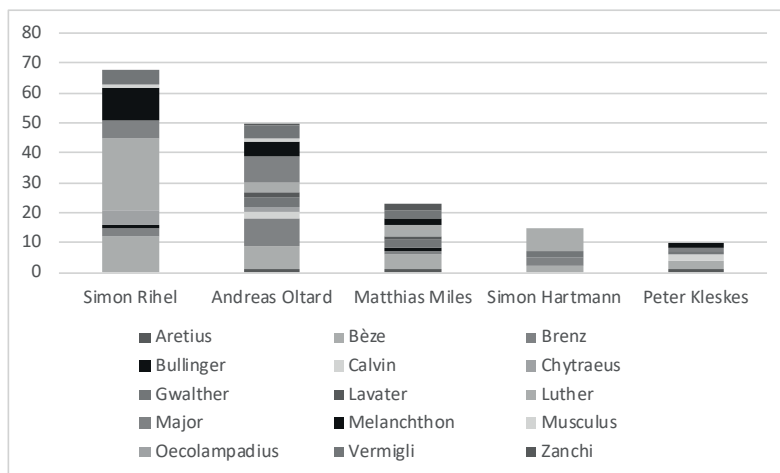
66 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 164.

67 BULLINGER, Heinrich: *Sermonum decades*, Tiguri, Christophorus Froschauerus, 1567 – VD16 B 9699 + MUSCULUS, Wolfgang: *Loci communes sacrae theologiae*, Basileae, officina Hervagina, 1573 – VD16 M 7295. Jelzete: V III 780–781.

68 Szabó–Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 252.

be.⁶⁹ BUDAI BORBÉLY JÁNOS 1587-ben, második wittenbergi tartózkodása idején⁷⁰ vásárolta Chemnitz és Lavater egy-egy művét.⁷¹

Az állomány közel harmada a 17. században került a Kárpát-medencébe. A 17. századi könyvtulajdonosok részletes bemutatása túlmutatna jelen írás keretein, így a legjelentősebbeket, a szebeni könyvtár öt 17. századi gyaraptóját említjük. Peter Rihel szebeni lelkipásztor még diákkorában, az 1660-as pestisjárvány idején elhunyt fia, Simon 425 kiadványt adott iskolájának,⁷² ebből 68 esett vizsgálódásunk körébe. Ugyanebben az évben Andreas Oltard szebeni lelkész 533 nyomtatványt tartalmazó könyvtárát is megörökölte a gimnázium. A tékában három lelkész-generáció könyvbeszerzései érhetőek tetten.⁷³ Matthias Miles szász történetíró⁷⁴ gyűjteményéből pedig 23 reformátori munka került Szebenbe, Simon Hartmann nagykapusi (1621–1627), kissinki (1627–1628) és muzsnai (1628–1639) lelkipásztoréból⁷⁵ 15, Peter Kleskes szebeni prédikátoréból (1653–?)⁷⁶ pedig tíz. Kleskes kivételével mindenik gyűjteményben a lutheránus szerzők vannak túlnyomó többségben, jelezvén, hogy a 17. század közepére az erdélyi szászok leszámoltak a „kriptokálvinizmussal”. (Lásd az alábbi ábrát.)

69 LUTHER, Martin: *In Esaïam prophetam scholia*, Tubingae, [Ulrichus Morhardus], 1546 – VD16 L 4987 + Uő: *De novissimis verbis Davidis commentatio*, Lipsiae, valentinus Papae, 1550 – VD16 L 7166. Jelzete: V I 1928–1929.

70 Szabó: *Coetus Ungaricus*, 106.

71 CHEMNITZ, Martin: *Doctrinae Jesuitarum praecipua capita*, Le Rochelle, Theophilus Regius, 1584 + LAVATER, Ludwig: *De de spectris, lemuribus*, Genevae, Eustathius Vignon, 1580 – GLN-2812. Jelzete: V I 1812–1813.

72 Gündisch-Nägler: Die Bücherei ... Petrus Rihelius (1648) und seiner Söhne, 41–62.

73 Gündisch-Nägler: Die Bibliothek des Hermannstädter ev. Stadtpfarrens Andreas Oltard, 121–143.

74 Életrajzát lásd: Szabó-Tonk: *Erdélyiek egyetemjárása*, 181.

75 Wagner: *Die Pfarrer*, 197.

76 Uo. 221.

Erdély legnagyobb 16. századi könyvgyűjteményének reformatori munkái tovább árnyalják a 16. századi erdélyi reformációról alkotott képünket. Az 1550-et megelőző időszakban a Kárpát-medence keleti tájaira került kötetek – mint a hazai reformáció elsődleges bizonyítékai és forrásai – számos új kutatási irányt nyitnak. Az 1550–1560 között robbanásszerűen megnövekedő beszerzések jelzik a 40-es évek alapozó munkájának eredményességét, illetve első jelei az addiginál jóval népesebb hazai „tudós”, könyvtárát gyűjtő prédikátorcsoport megjelenésének. A reformáció századának utolsó három évtizedében a hazai peregrinusok többnyire a helvét hitű szerzők műveit vásárolták és hozták Erdélybe, jelezvén hogy mind a szász, mind a magyar superintendenciában megvolt az esély az ún. „második reformációra”, a reformáció svájci irányának elfogadására – végül ez csak a magyar eklézsiákban következett be időtállóan. Az egyes kötetek részletes vizsgálata segít feltárni tulajdonosaik életrajzában fehér foltjait, illetve szellemi profiljukat.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÈZE, Théodore de: *Ad acta colloquii Montisbelgardensis ... responsionis pars altera*, Genevae, Johannes le Preux, 1588 – GLN-3293
- BÈZE, Théodore de: *Ad acta colloquii Montisbelgardensis ... responsionis pars prior, editio secunda*, Genevae, Johannes le Peux, 1588 – GLN-3292. Jelzete: V II 19.
- BÈZE, Théodore de: *Testamentum novum cujus graeco contextui respondent interpretationes duae. 4a ed.*, [Genevae, Jacques Chouet – Henri Estienne], 1588 – GLN-3297. Jelzete: V III 532.
- BRENZ, Johannes: *Evangelion quod inscribitur secundum Ioannem ... homiliis explicatum*, Petrus Frentius et Petrus Brubach, Halae 1545 – VD16 B 7598
- BRENZ, Johannes: *Evangelion, quod inscribitur secundum Johannem undecim posteriora capita homiliis explicatum*, Petrus Frentius, Halae, 1548 – VD16 B 7599. Jelzete: V III 0470.
- BRENZ, Johannes: *In evangelii, quod inscribitur secundum Lucam duodecim posteriora capita homiliae*, Petrus Brubach, Francoforti, 1540 – VD16 B 7730. Jelzete: V III 1016.
- BRENZ, Johannes: *In Exodum Mosi commentarius*, Petrus Brubach, Halae, 1544 – VD16 B 7747
- BRENZ, Johannes: *In Leviticum Librum Mosi commentarius*, Petrus Brubach, Francoforti, 1542 – VD16 B 7756
- BRENZ, Johannes: *In librum Iudicum et Ruth commentarii*, Petrus Brubach, Halae 1544 – VD16 B 7761
- BRENZ, Johannes: *In prophetam Amos expositio*, Petrus Brubach, Halae 1544 – VD16 B 7699. Jelzete: V III 0143–145.
- BRENZ, Johannes: *Iob cum piis et eruditis commentariis*, [Petrus Frentzius], Halae 1546 – VD16 B 3081
- BUCSAY Mihály: *Szegedi Gergely debreceni reformátor, a kálvini irány úttörője hazánkban*, Budapest, Balás László, 1945.

- BULLINGER, Heinrich: *Sermonum decades*, Tiguri, Christophorus Froschauerus, 1567 – VD16 B 9699. Jelzete: V III 242–243.
- BULLINGER, Heinrich: *Sermonum decades*, Tiguri, Christophorus Froschauerus, 1567 – VD16 B 9699
- CALVIN, Jean: *Commentarii in Isaiam prophetam*, Genevae, Joannes Crispinus, 1559 – GLN-416.
- CALVIN, Jean: *Praelectiones in duodecim prophetas (quos vocant) minores*, Genevae, Joannes Crispinus, 1559 – GLN-433. Jelzete: V III 611–612.
- CHEMNITZ, Martin: *Docrinae Jesuitarum praecipua capita*, Le Rochelle, Theophilus Regius, 1584
- CHYTRÁUS, David: *Regulae vitae*, Lipsiae, [Petrus Sickius], 1563 – VD16 C 2739. Jelzete: V I 1920–1921.
- DĂMBOIU, Daniela: *Breasla aurarilor din Sibiu între secolele XV–XVIII*, Muzeul Național Brukenthal, Sibiu, 2008, 219.
- DANKANITS Ádám: *XVI. századi olvasmányok*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1974, 44–46.
- EBER, Paul: *Calendarium historicum*, Vitebergae, Johannes Crato, 1573 – VD16 E 20. Lelőhelye és jelzete: A Román Nemzeti Könyvtár Batthyaneum fiókkönyvtára Hung XIII. 62. p. 217.
- ERASMUS, Desiderius: *In evangelium Marci praphrasis*, [Nürnberg, Johann Petreius, 1525] – VD16 E 3071 + Uő: *Paraphrasis in Evangelium secundum Ioannem*, Basileae, Ioannes, Frobenius, 1523 – VD16 E 3344
- GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bibliothek des Hermannstädter ev. Stadtpfarrens Andreas Oltard (1660) und seiner Familie, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 17 (1994/2), 121–143.
- GÜNDISCH, Gustav – NÄGLER, Doina: Die Bücherei des Hermannstädter ev. Stadtpfarrers Petrus Rihelius (1648) und seiner Söhne, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 15(1992/1), 41–62.
- GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Damasus Dürr (1585), in: Gündisch, Gustav: *Aus Geschichte und Kultur der Siebenbürger Sachsen. Ausgewählte Aufsätze und Berichte*, Köln–Wien, Böhlau Verlag, 1987, 340–350.
- GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet (1537–1607), *Korrespondenzblatt des Arbeitskreis für Siebenburgische Landeskunde* 4(1974), 32–51.
- GÜNDISCH, Gustav: Die Bücherei des Hermannstädter Ratsherrn Johannes Bayer, *Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde*, 13(1990/1), 23–34.
- GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Sachsengrafen Albert Huet 32–51.
- GÜNDISCH, Gustav: Die Bibliothek des Superintendenten der evangelischen Kirche Siebenbürgens, Matthias Schiffbäumer (1547–1611), *Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 15(1977/3), 463–478.
- GÜNDISCH, Gustav: Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek des 16. Jahrhunderts. Die Bücherei des Lukas Unglerus, in Gündisch, *Aus Geschichte*, 351–362.
- GÜNDISCH, Gustav: Franz Salicaeus. Ein Beitrag zur Reformationgeschichte Siebenbürgens, in Gündisch, *Aus Geschichte*, 257–274.

- KISCH, Gustav: Vergleichendes Wörterbuch der Nösner (siebenbürgischen) und moselfränkisch-luxenburgischen Mundart nebst siebenbürgisch-niederrheinischem Orts- und Familiennamenverzeichnis sowie einer Karte zur Orientierung über die Urheimat der Siebenbürger Deutschen, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde* 33(1905–1906/1–4).
- KOHNLE, Armin – KUSCHE, Beate: *Professorenbuch der Theologischen Fakultät der Universität Wittenberg 1502 bis 1815/17*, Leipzig, Evangelische Verlagsanstalt, 2016, 236–246.
- KÓVÁRI László: *Erdély nevezetesebb családai*, Kolozsvár, Barráné és Stein bizománya, 1854, 204.
- LAVATER, Ludwig: *De de spectris, lemuriis*, Genevae, Eustathius Vignon, 1580 – GLN-2812. Jelzete: V I 1812–1813.
- LUTHER, Martin: *De novissimis verbis Davidis commentatio*, Lipsiae, valentinus Papae, 1550 – VD16 L 7166. Jelzete: V I 1928–1929.
- LUTHER, Martin: *In epistola S. Pauli ad Galatas commentarius*, Vitebergae, [Johannes Lufft], 1538 –VD16 B 5082. Jelzete: V I 808.
- LUTHER, Martin: *In Esaia prophetam scholia*, Tubingae, [Ulrichus Morhardus], 1546 – VD16 L 4987
- LUTHER, Martin: *In Oseam prophetam annotationes*, [Basel, Thomas Wolffius,] 1526 – VD16 B 3846 – Jelzete: V I 2365–2367.
- LUTHER, Martin: *Thesaurus explicationum*, Francofurti, Thomas Rhebartus et Sigismundus Feierabend, 1566 – VD16 L 3512
- MAJOR, Georg: *Sexta et ultima pars homeliarum in Epistolas*, Witebergae, Joannes Lufft, 1563 – VD16 M 2043. Jelzete: V I 172.
- MELANCHTHON, Philipp – GUNDERAMUS, Matthias: *Oratio de ecclesia Christi*, Witebergae, haeredes Georgii Rhaw, 1560 – VD16 M 3776
- MELANCHTHON, Philipp: *Definitiones multarum apellationum, quarum in ecclesia usus est*, Witebergae, [Haeredes Petri Seitzii], 1554 – VD16 M 2929.
- MELANCHTHON, Philipp: *Examen eorum, qui audiuntur ante ritum publicae ordinationis*, Lipsiae, Johannes Rhamba, 1563 – VD16 M 3933
- MELANCHTHON, Philipp: *Formae praecationum piarum*, Witebergae, haeredes Georgii Rhaw, 1560 –VD16 M 2342
- MELANCHTHON, Philipp: *Loci praecipui theologici*, Lipsiae, haeredes Valentini Papae, 1559 – VD16 M 3662: Jelzete: V II 461.
- MUSCULUS, Wolfgang: *Ecclesiasticae historiae autores*, Basileae, Hieronymus Frobenius et Nicolaus Episcopus, 1562 – VD16 E 4281. Jelzete: V III 545.
- MUSCULUS, Wolfgang: *In sacrosanctam Davidis psalterium commentarii*, Basileae, [Joannes Hervagius, 1551] – VD16 ZV 1677. Jelzete: V III 3.
- MUSCULUS, Wolfgang: *Loci communes sacrae theologiae*, Basileae, officina Hervagina, 1573 – VD16 M 7295. Jelzete: V III 780–781.
- NÄGLER, Doina: A Brukenthal Könyvtár, Nagyszeben. Aetas 8(1993/3).

- ÓSZ Sándor Előd: *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora-újkori Kálvin-kiadások Erdélyben. Frühneuzeitliche Calvin-Ausgaben in Siebenbürgen*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület – Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2014, 47.
- PRAETORIUS Abdias: *De phrasibus ebraeis commentariolus*, Vitebergae, Johannes Lufft, 1561 – VD16 P 4617 + MAJOR, Georg: *Enarratio trium insignium psalmorum*, Wittebergae, Johannes Lufft, 1559 – VD16 M 2032. Jelzete: V I 1004–1006.
- PRAETORIUS, Abdias: *De iustificatione explicatio et confessio*, Francofordiae, [Johann Eischorn], 1563 – VD16 P 4603
- SZABÓ András: *Coetus Hungaricus, A wittenbergi magyar diáktársaság, 1555–1613*, Budapest, Balassi Kiadó, 2017, 28–31.
- SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban, 1521–1700*, Szeged, József Attila Tudományegyetem, 1992, 360.
- SZABÓ T. Attila: Levéltári adatok XIV —XIX. századi egyházi tisztségviselők személyének ismeretéhez, *Református Szemle* 33(1940/12), 186.
- WAGNER, Ernst: *Die Pfarrer und Lehrer der Evangelischen Kirche A. B. in Siebenbürgen*, I, Böhlau Verlag, Köln–Weimar–Wien, 1998, 90.
- ZIMERMANN, Franz: Chronologische Tafel der Hermannstädter Plebane, Oberamte und Notare, *Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde*, 19(1884/3), 537–539.